Ejemplar de Archivo

U IB'OY

manuel caba / rodrigo domingo xinic
désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

U IB'OY

texto: manuel caba
rodrigo domingo xinic
ilustración: désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1991

U TALAXE'

Tuch' u txumb'al ti' u lotcho'm atz tuch' inq'a yak'il uva' nik ib'anax tzaan t-vatemaala ti' va'l u tchusb'a uva' nik iqe kame uva' atka s-na'ya atz kame u yolb'al tetz jolt inq'a tenam tetz u Vatemaala; u tchusb'al tetz inq'a ka' tchaq vatzul yolb'al uva' at tuulb'al u tchusb'alib' u Universidad Rafael Landívar kat taq'elu'l u molich atz b'a'nla yol tetz uva' atchka tu Vatemaala. Nik kusa'e' las qaq'elu'l atz talax kamxhte uva' atchka, tan a'e inq'a ye motx ootzaqimal, a' ku sa' uva' la b'anb'el tuulb'al inq'a tchusb'al ib' atz uva' la siklel s-b'a'n ti' uva' ye' tza'l la' itchab'at inq'a talaq nitxa' u sik'le u' atz vi tz'ib'al impaqte. Tuch'at uva' la' ul iyak'il titz'ab'al ti' tootzaqil jolol inq'a xaol uva' at yol s-ti' tul ti'at ija'mil inq'a kam tetz kame uva' atka s-naya.

U nimla u' at s-tuul jolol inq'a yol molel Tzaan tu lenam "Chajul" vi kueenta u Xhanta Kurus tuulb'al u ya'b' 1,990 tul tetz inq'a nitxa' alele, inq'a b'elva'l iya'b' tul la' qoksa s-tuul vi ja'mil u molich yol uva' atchka, ye kat motx jalpuli, echkoqe vi tz'ib'ale' tan a' kat txakun atz kat b'anb'el u molich tz'ib' uva' atka ti' u yolb'al tetz inq'a k'uy mam, a'etze uva' at iyak'il taan u Decreto Legislativo uva' elu'l tu ya'b' 1,987.

Eche vi b'anax u nimla u' ta'n tiuxh te u nimla lotcho'm kat taq' va'l u Agencia Tetz u Desarrollo Internacional tetz Estados Unidos. Ste la' motx qaq' nimla ta'n tiuxh.

Colección:	"Lírica narrativa tradicional de Guatemala", n. 49
Serie:	Ixil, n. 1. Segundo nivel
Directora de la Colección:	Guillermina Herrera Peña
Editor:	Moris Polanco B.
Recopiladores:	Manuel Caba y Rodrigo Domingo Xinic
Ilustración y diagramación:	Désiré Iturbide
Levantado de textos:	Rolando Chacach Catú

© 1991 Universidad Rafael Landívar, Guatemala

Prohibida la reproducción total o parcial de los textos e ilustraciones..

A' U YOL TI' TXOO VAJQIL INQ'A XO'

Atich naq chi val u q'es kusaqxhtu' nikixh ex ijetchka ivaakaxh, tan mij va'q ik'aol naq chi ati-che, pet ijunal kuxh naq tuch' vatz tixqel. Tul va'ten atich ikojo'm naq, tul va'ten atich vivaakaxh naq, echetz ku'saqxh nikich ib'en naq. Tan jab'il koq sa'ich jetchon inq'a ivaakaxh naq, echetz ku'saq nikich tex naq tul ye'xh kam nikich til naq. Pet naq nikich ipal chi sk'uul, echetz nikich tal naq chi s-eche: va'l koq vink'aol tul la' ul jetchon txoo vinvaakaxh chichich kuxh naq.

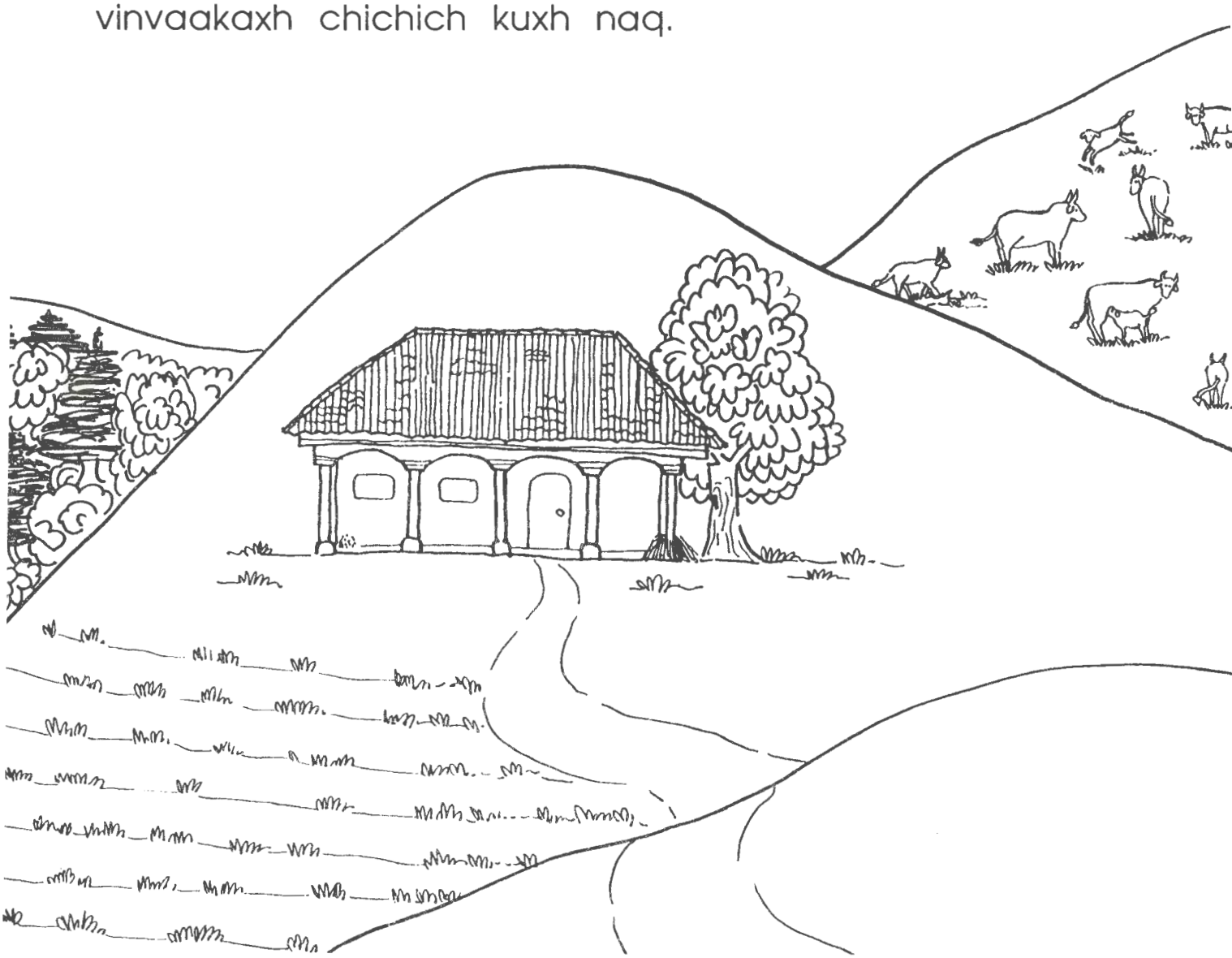

Pet ku'saq xhetz b'en naq, tul ajxh til naq atich vajqil u xo' chi tb'ey, iyaj naq txoo chi u xo', echetz tal naq chi te xo' chi s-eche: eloq ex tin b'ey tan jit ex nik intchok xe't naq chi, tul ye'l xo' motx eli, pet xoklich kuxh xo'. Lak petz ivi' naq chi u vinaq te xo', ya'ne ib'uq' ja'ul naq imatchit chi tuul u totzotz, tul ik'oni ok naq xo' txoo u xo', ya'netze lak vet ivi' txoo, nalxhetz pal ik'apu txoo val u xo' u matcit, ya'ne ik'oni naq ib'o ti' txoo, tul antch ib'antcha txoo, nalxh ik'aputxha txoo, isik' naq va't u tze' tul ik'oni naq, tul ik'apu tcha txoo va't u xo'.

Ya'ne motx itzeq vet tib' txoo, ya'ne ok b'en naq ti' txoo, nikich koq vet taq'ka txoo u kam tetz naq, nikich iyaj naq txoo nal etaq'ka u kam vetz chichich naq chi te txoo. Ya'netze ijuje'l naq paq'il visintcha xaap, tul it'e'b'e'l naq ti' txoo va'l u xo', ya'ne a' txoo va't uva' pal k'apun u siintcha xaap, ijutcha el naq va'te tul ik'oni tcha el naq ti' txoo va't u xo', ya'ne nalxh ik'apu txoo va't uva'.

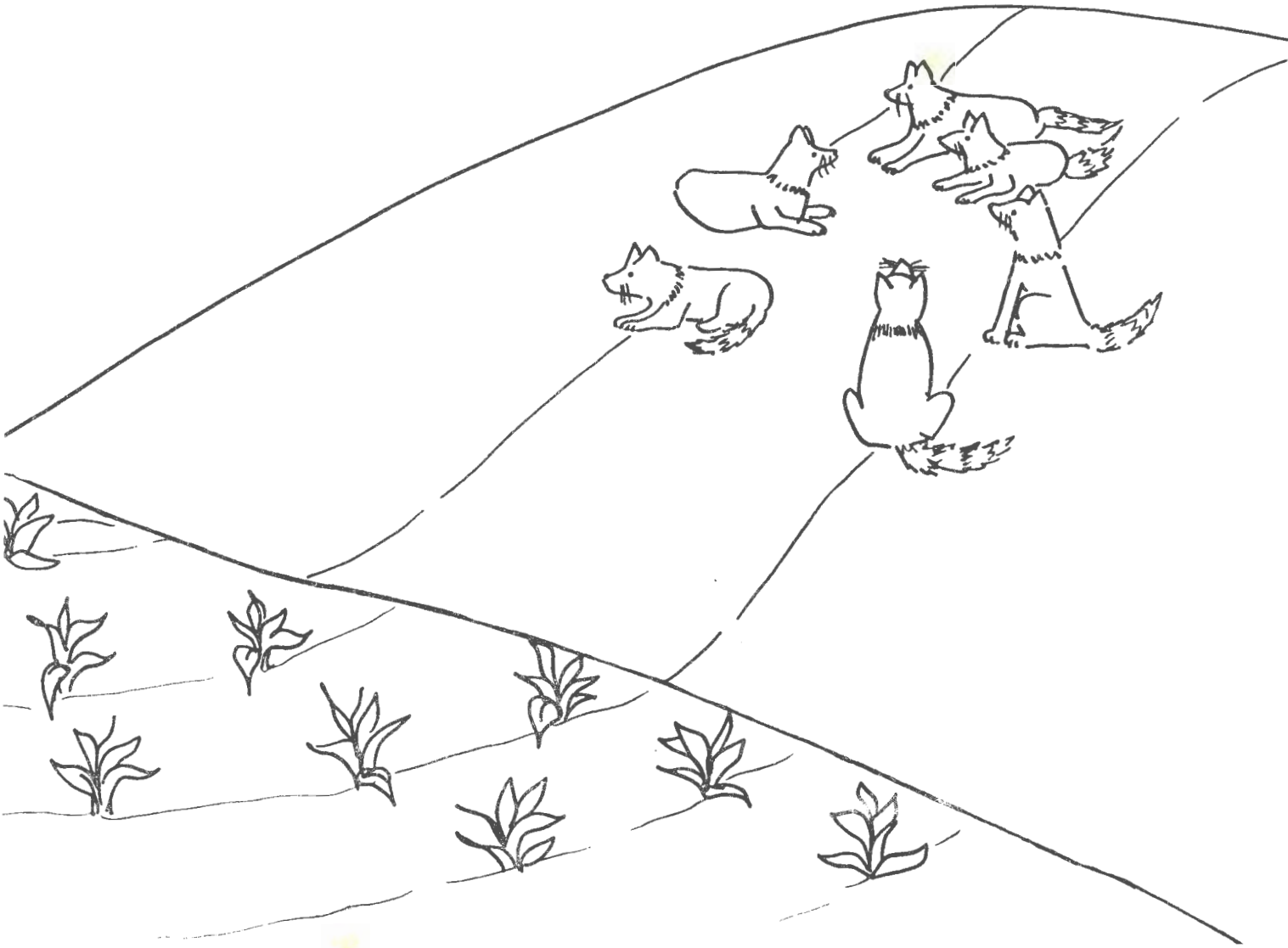

Tul vataxtich kuxh naq chi ti' txoo u xo', tan iq'omich vet u kamtetz naq ta'n txoo, ye'xh vet ole'v vet naq ti' ikaj u kam tetz, uva' ik'apu txoo inq'a xo', q'aavetz vet naq tul ye'lich vet kamtetz naq, tan echetz ib'an naqe chi ta'n u xo' chi sna'ya.

Ta'n kuxh talax u yol ti' inq'a xo'.

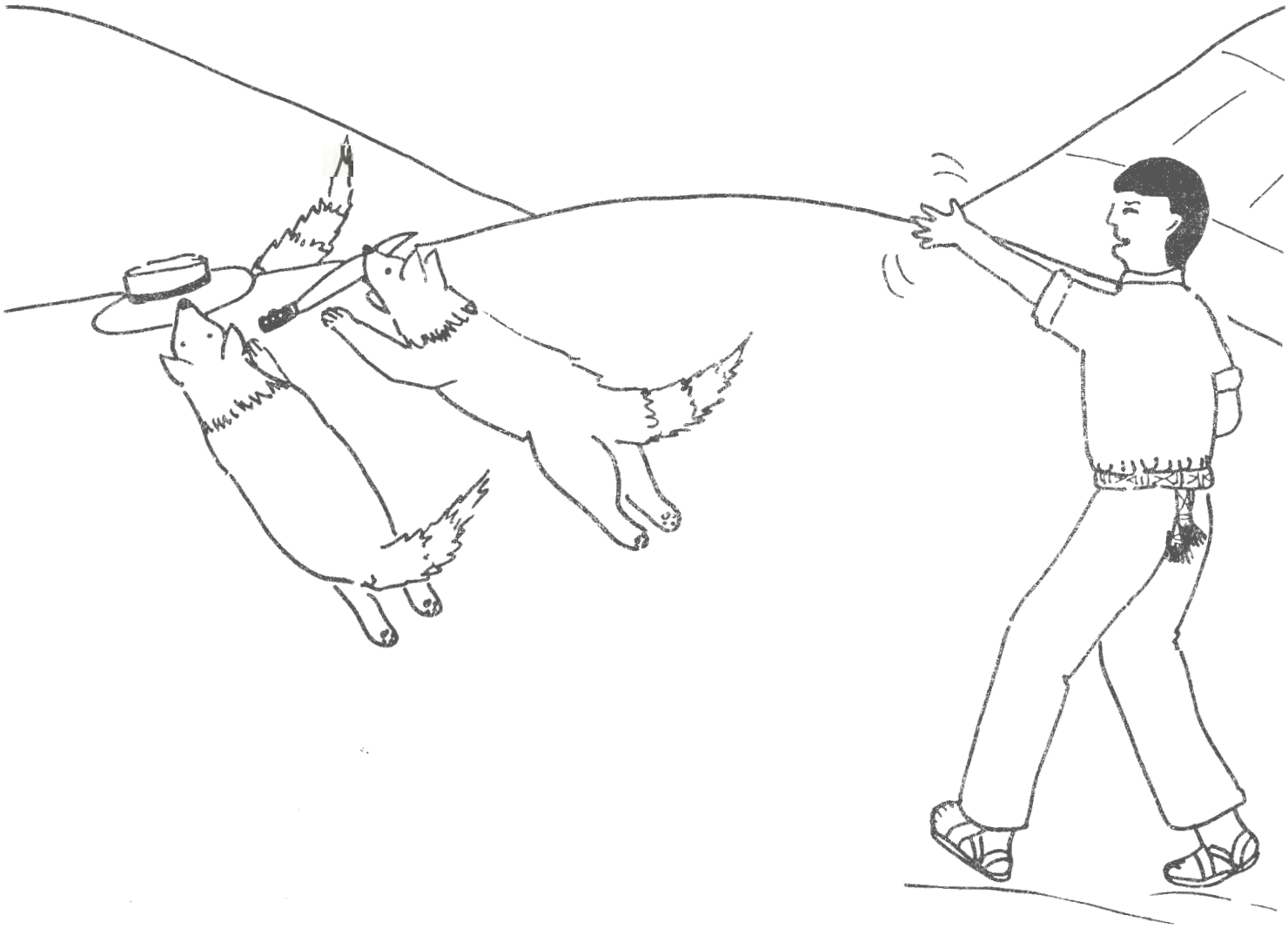

YOL TI' ISOLIT TIB' INQ'A VITZ

Ech nik ib'ane chi inq'a vitz tan nikaq motx isolitib'e chi s-vatzaq.

Tan ech ib'ane chi paqul kamal a'xh ib'ant ka'va'l tch'itch' toq naqich vet saqb'oq tul elu'l naq va'l u q'es saqin tul kamal saqb'iya xe't naq chi tul ul tile'lul naq atz ye' naqich b'ak saqb'oq pet echxhte chi alel te naq tul elu'l naq chi axhichetz mamala tx'umil t-amlika' b'ilichetz kuxh telu'l naq chi tul aatxh tll naq chi elu'l va'l u nimla vatz xamal xe' toq u vitz u vi' antrees tul jusanyich chi telb'en vi' u vitz u vi' antrees tul palpa'l chi tib'a u tenam ya'ne chi e'n ex sotzk xe toq u vitz u xatcha pual chiche'li vi nuqul u b'atz'ul ex kuxh u nimla xamal chi sotzoq xe' toq u vitz.

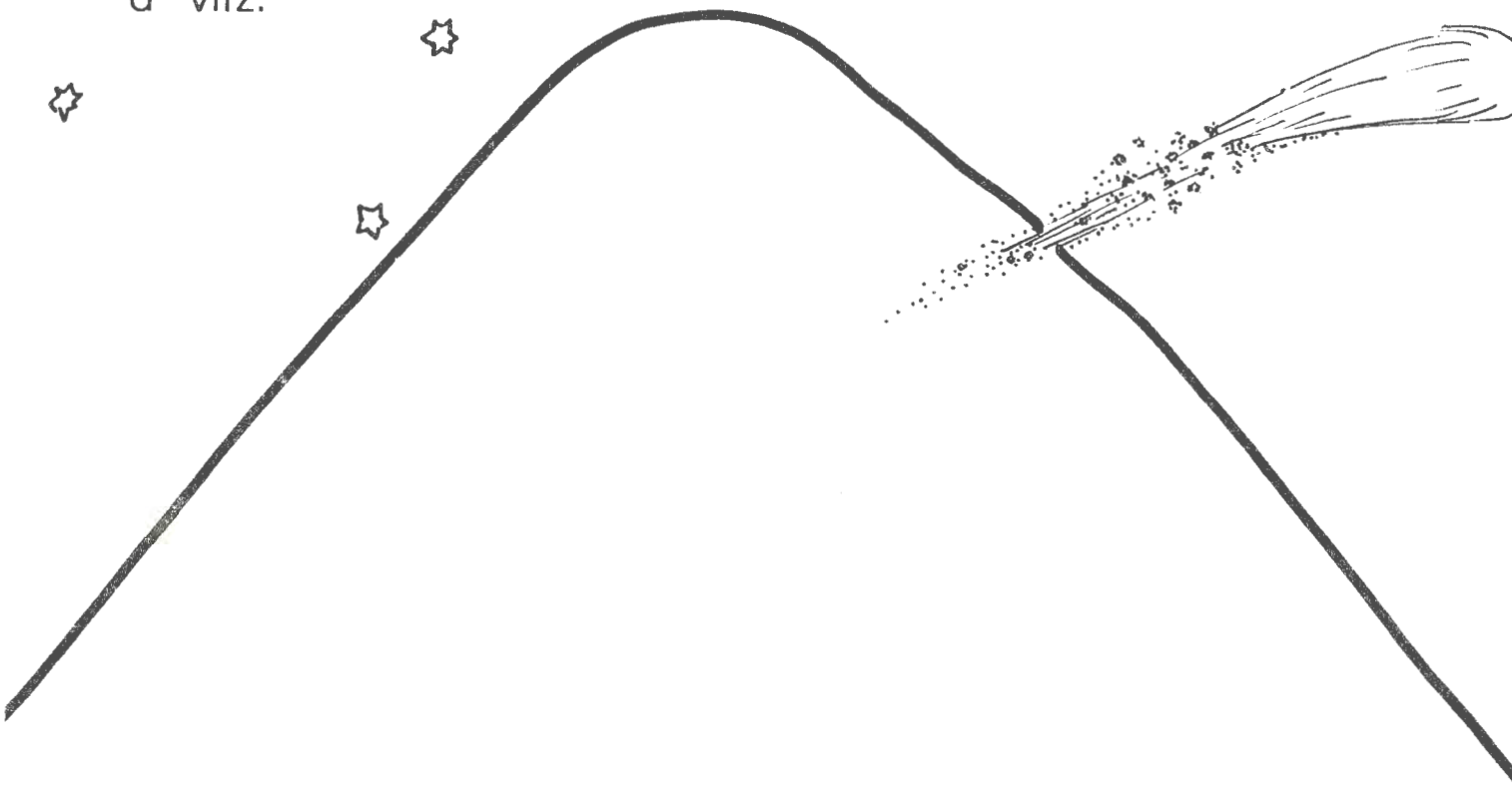

Tuulb'al etz kuxh telu'l u q'es saqin chi tul ib'an s-eche.

Echetz titz'a vet q'es chi-kameb' kuxhte nik tal u xamal, maq kam va'q toq in b'ane —xe't tchan vet titz'at q'es chi.

Echvet s-b'ite tul saqb'vete' aloq tan ex tel ok q'es chi xokloq a' b'anon tan ye' vet tza i vata'm q'es chi, saq b'etzvete' tul ex tal q'es chi te naq va't u q'es echetz tal naq u q'es te naq s-eche:

Kam talaxe'e va'l u xamal kat vila-s-aq'b'al — xe't q'es chi te naq va't u q'es.

—Ye'xhkam talaxe'e pet tan a' naqe inq'a vitz nik motx isolitib' svatzaq, a' etzkuxh b'anon tan tuul kat a k'ulvatzi tilixe', ye' kuxh txumun axh s-ti' — xe't vet naq u q'es te naq u q'es uva' ilon u xamal.

—Apeb'a maq kamxhtu' chisaq in xe't tchankuxhvet naq u q'es, echetz kuxhte tan nik taq' qootzaqi uva' nik isolitib' inq'a loq'ola tchaq vitz.

Eche uva' ib'anka chi s-na'ya.

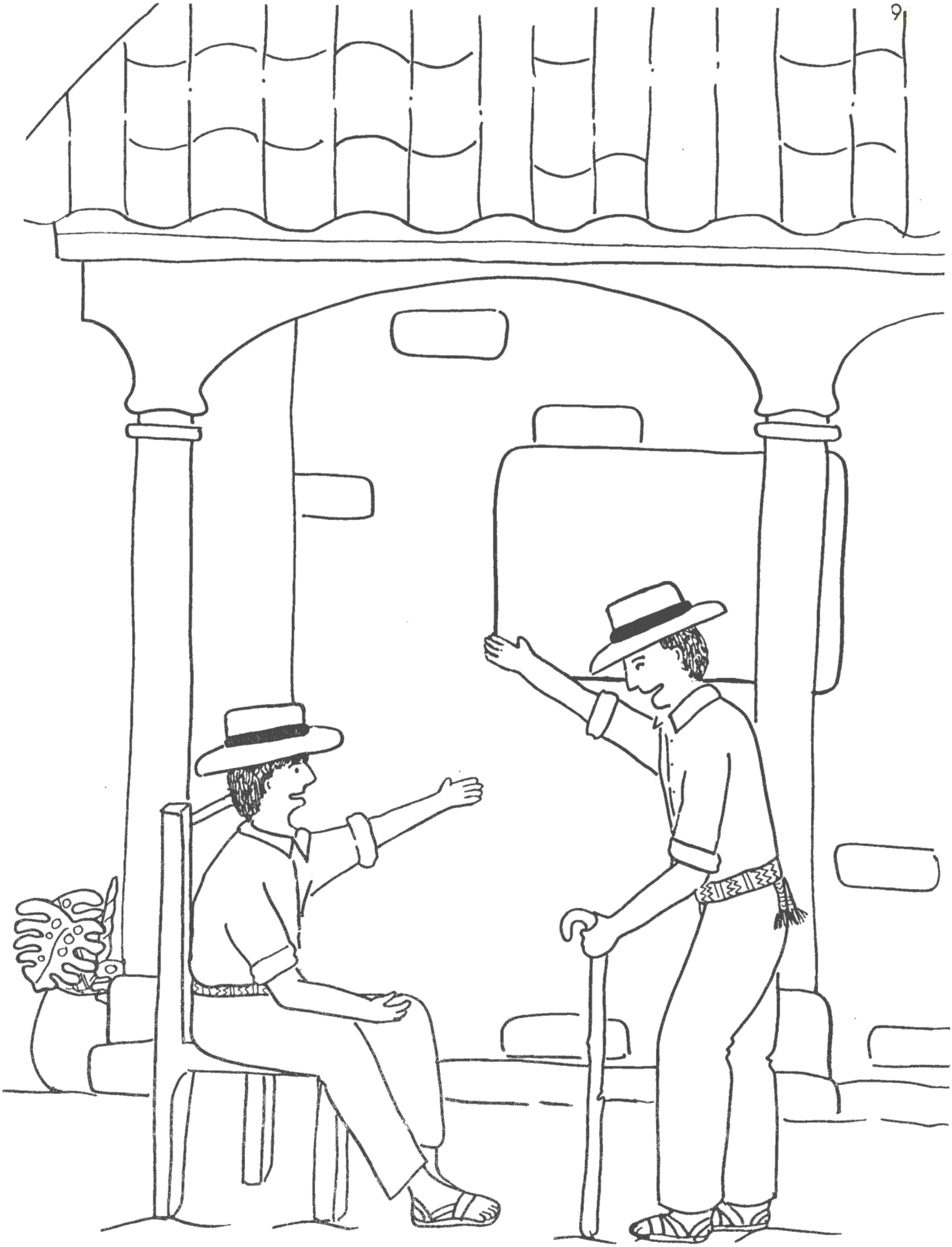

YOL TI' TXOO U XO'

Ech tchane chi txoo u xo' tan atchan va'l iyoltzil txooechi, tan oq a' txoo b'axa la' ilon o' tul xamtel la' qil txoo chi k'uxhetz la' ku sa' vet ib'anax te txoo tan a'etz vet txoo la' b'anon chi sqe. Tan ech ib'an naqe chi va'l u vinaq tuch' va'l ik'aol tul exaq tchaqnaq chi t-vitz tul ijetch b'ak kuxh el b'iil tib'naq u xaak chi katz naq u b'aala, tul ya'ne ilix naq chi s-b'axa ta'n txoo u xo', xamteletz til naq vatz xaak u xo' chi tul tetch b'u tcha vet naq ib'anax chi te txoo tul ik'oni tcha naq vi matchit chi ti' txoo tul ye'l txoo chi tz'e' s-te tul aal tiqat el txoo u matchit vatz naq u xaak, il txoo alemalich tul chi impaqte vatz naq u xaak chi tul ilb'ak xhnaq u b'aal chi nik taq'b'e' tul itz'eq tib' txoo u xo'. Echetze uva' nik talaxe' tan oq b'axa la' tilt o' txoo chi tul la' i tchi' tcha o' txoo chi tan ech sa' ich ib'an txoo te naq u xaak.

Nikat talax tchan ti' txoo u xo' impaqte uva' k'uxh va'l tchan txoo chi ati tan uva' nik toq' txoo chi tul jank'al xhi xi'l txoo chi nik toq'e, echetze mamala vet xo' la' motx qab'i tan nikat b'ak toq' vi xiil txoo.

Nikat talax tchan impaqte eche uva' nikuxh toq' txoo u xo' b'enamen, tul oq jatpaqul kuxh la' pal txoo chi s-ku k'atza tan atetz va'l chi la' ku b'ana, maq o' la kam o' atz maq xaol la kami tan nik b"aak taq' yol u toq' txoo tan ech ib'ane chi s-na'ya tul b'enamenich kuxh tuku'l txoo chi oq'oq tenam tul a' etze uva' mamala kamchil chi utch tzitza uva' chi s-na'ya, eche-ech kuxh tatin txoo s-eche la' ku natcha atz at b'akxh ib'en txoo.

Echkuxh u yole ti' txoo u xo'.

YOL TI' KAME IKAJ U TOSTIUXH

Ech ib'an chi s-eche: Inq'a k'uy ku mam, uva' atich tu tenam tzitza nikich motx itchi' tib' ti' tal la'ich kajka vi tzi' o tostiuxh uva' s-na'ya, a'e u vatz ilom tuch'e u vatz nimla tenam, tul a'ichetz isa' xaol u vatz ilom uva' een la'ich saqink u tostiuxh b'enab' q'i, uva' vi kueenta ich tchaqnaq inq'a vatz ilom, a'etz b'anon tan atichetz torasioon tchaqnaq tul ech eqal een nikich saqink vet u tostiuxh tzaeb' q'i, a'e vi kueenta naq inq'a nimla tenam.

Echichetz kuxh nik motxi b'ane, tan oqxhich kuxh itchi' tib' tchaqnaq s-ti'atz s-vatzaq, ye'naqichetz u tch'itch'e uva' nikich sik'len xaol, a'etz naq va'l u vinaq tch'olichetz ib'i naq chi ex tiq'o naqe chi u tch'itch' uva' nik sik'len xaol, taleb'kuxhte ex tiq'o vat naq chi tan sib'xhich iyak'il naq chi u vinaq, ye' naqichetz uloqe u tch'itch' uva' nik sik'len xaol tul uva' nikich itchi' tib' tchaqnaq inq'a k'uy ku mam ti' isutchqil vi tzi' u tostiuxh, nimapaqul kuxh isutchq'i tib'e chi tul tetchal kajvet kaj kame u tatin tcheel.

Telab'alich kuxh tchaqnaq chi ija'pu sivan chi ti vi' tan eche tcheel jab'il koq la' ole'v ti i ja' va'q tostiuxh eche uva' tcheel, a'etze uva' b'anel ka tcheel tan nik'a'mil u tostiuxh atka t-vi kueenta naq u ilom atz nik'a'mil atka t-vi kueenta naq u vatz nimla tenam.

Tzitzi kuxh vet kajka, tul eela tchaqil ib'an vet vatz tchaqnaq inq'a K'uy ku mam s-na'ya, a'etze uva' nik talax ti' naq tan B'aanla tchaq vinaqich tchaqnaq.

Ta'n kuxh u yole ti' u loq'ola Tostiuxh.

IVI' U VITZ U JU'IL LA VITZ

Ech ib'ane chi s-na'ya ex naq chi va'l u vinaq tchok xik'ab' chi ti' iqul u vitz u ju'il la vitz a'e uva' ti' ju'il chich tchaqnaq s-ti'.

A' tetz ex naq chi tul nikich kuxh itchokon naq chi tul ye' kuxh nikich ileq naq ixik'ab' ya'ne tul nimalxhich vet itchokon naq chi tul oqxhkuxh ipal chi s-k'u'l naq uva' ye' nikich ileq naq i xik'a'b, niim b'akxh el naq chi tale uva' taq'vat ka naq vi sam, niim b'akxh chi el naq s-k'atza tul q'o'n kuxh isotz ik'u'l naq chi ti' iqul u vitz tul ya'ne tzeqx vet titz'ab'al naq chi s-b'a'n tul ech tal naq chi s-eche:

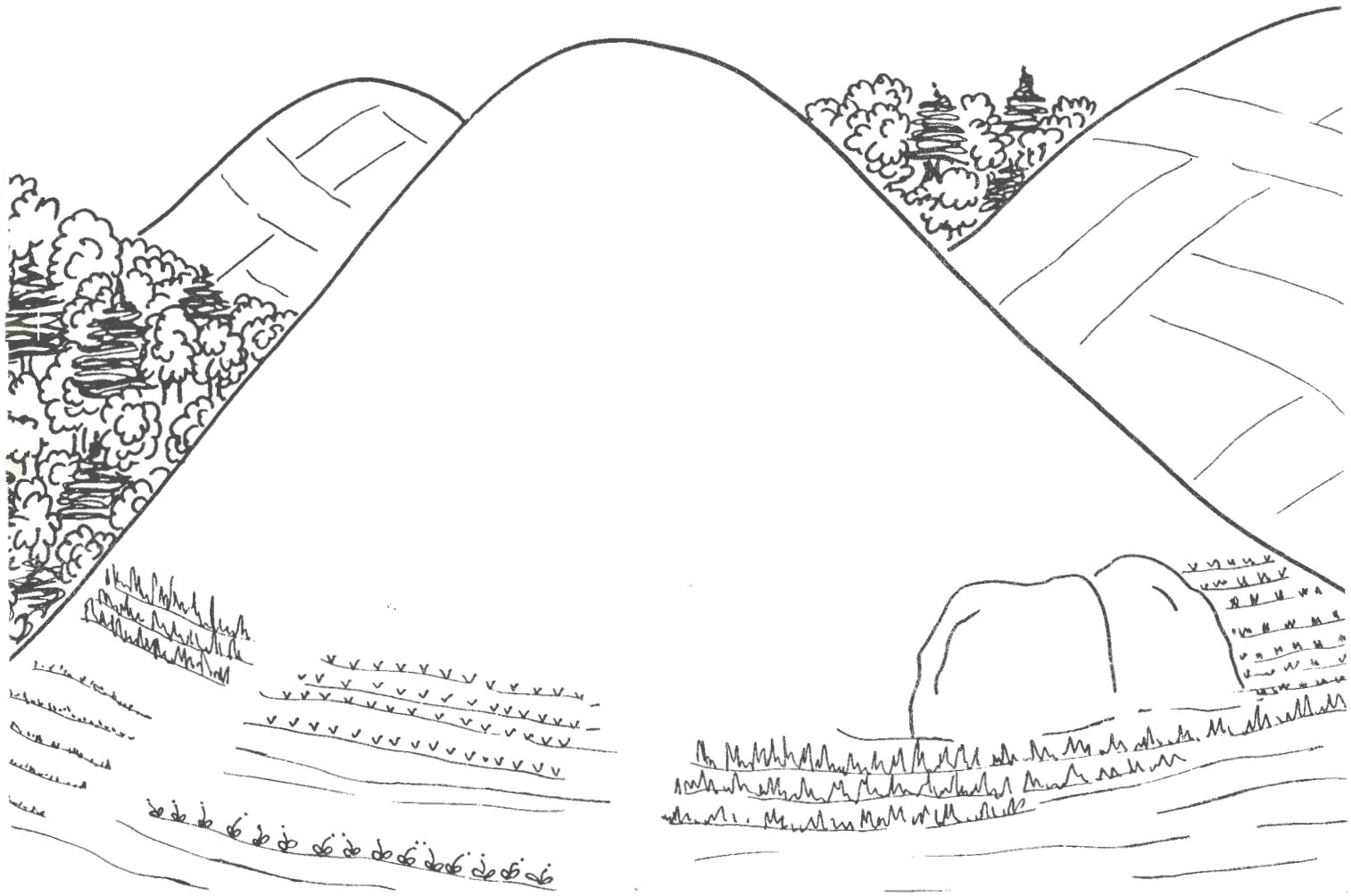

—Kamxte kat inb'ana, tz'eqxiyetz vet in, ye' vet nik in leq tal atil vin sam —chisaq' naq chi, ya'ne tul nikich kuxhvet ixaon naq chi, b'iil xhtuul chi tul aatch til vet naq eenichvet naq ti vi' u vitz u ju'il la vitz. A' tilvet naq chi ipalo'k va'l u nimla b'ey tul b'a'nla vatz b'ey aalich tok chi vatz va'l u otzotz va'lat u b'a'nla otzotz uva' sib'xhat ich'ije' tul txiqkab'yich xhti' chi til naq ya'ne ech tal naq chi s-eche:

—E tal atil in, eenkolvet in t-amlika' xe't kuxh talt naq chi tul ya'ne xaonok naq chi ti' u b'a'nla b'ey, tan jetchelich tel atichok u ba'a'nla otzotz chi ixaxh tcha naq b'iil chi tul a'tch til naq chi teluul kava'l u b'a'nla tchaq ixoq chi tul eche chi aanxel chi til naq, tul yekichxh samun naq chi, iq'omichaq itxeen inq'a ixoq chi taan, a' kuxh b'anon chi tan eche chi toksa'm naab'a atich ok taan, taja' b'ak ul i pul chi tzi' va'l u b'a'nla piila chi til naq, sa' ich imuq tib'naq chi tala atz maatichb'ak tilix naq chi taan, ya'ne ech tal chi te naq s-eche:

—Kam nik a b'an tza —xe't va'l u ixoq chi te naq.

—Ine kat sotz in, tul ye' vet nikin leqe' taleb'kuxhte atilvet in —chisaq' itzaq'b' naq chi te u ixoq.

—Ech ab'en ti' u b'ey uva' jay —xe't ixoq chi tul ik'utch ixoq va'l u tal b'ey chi te naq, ya'ne taltcha tel ixoq chi impaqte:

—Nal ab'ena tan loq'e ye'x tile't axh vin q'esal, tan oq toq til axh tul ye' toq itchaqpu vet b'enaxh —chisaq' ixoq chi te naq u vinaq.

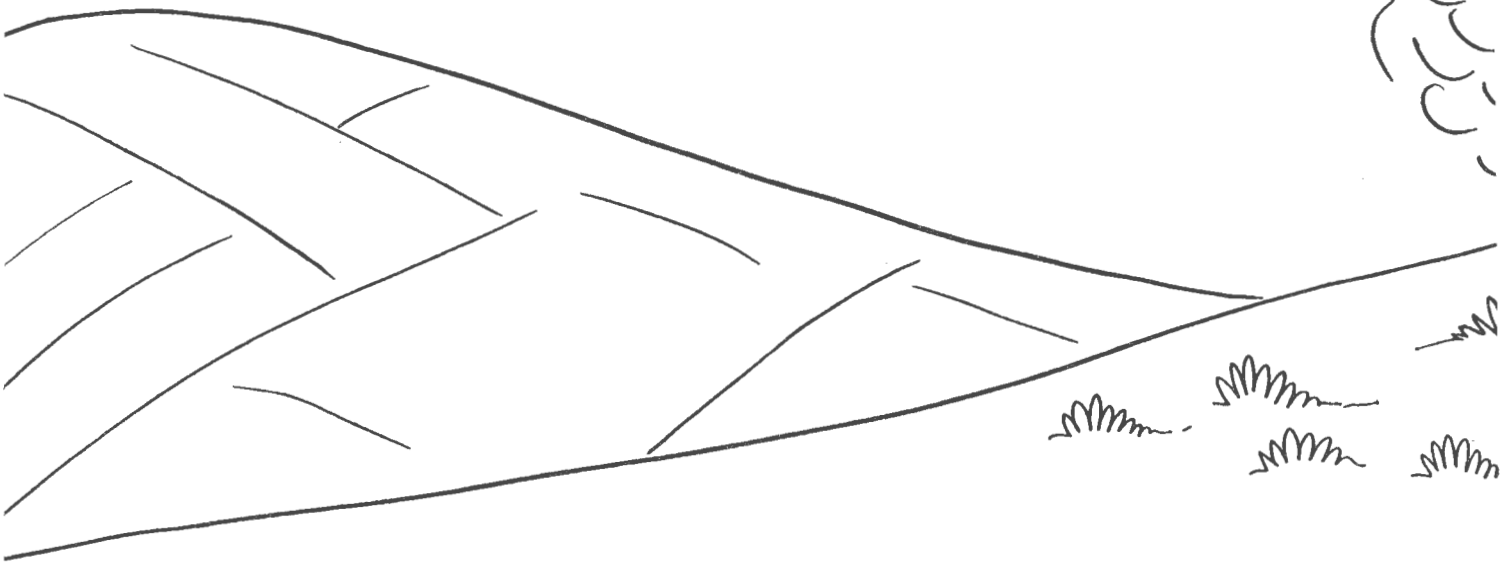

—Ape b'a, ta'n tiuxh see —xeet naq chi u vinaq tul oktzaan naq chi ti' u tal b'ey, nikich tel titz'a naq chi uva' aaxh b'a'nla tchaq ixoq uva' til naq chi' b'iil kuxh chi ixa naq chi tul atch vet til naq atichvet naq katz vi sam.

Uva' s-b'axa ye' nikich ileq naq, b'iil kuxh sotz ik'u'l naq tul ech ex tilt naq i vi' u vitze u Ju'il la vitz, ye'xh vet tzaj ixik'ab' naq chi tan xo'v naq tul oqelanichxh vet itza naq.

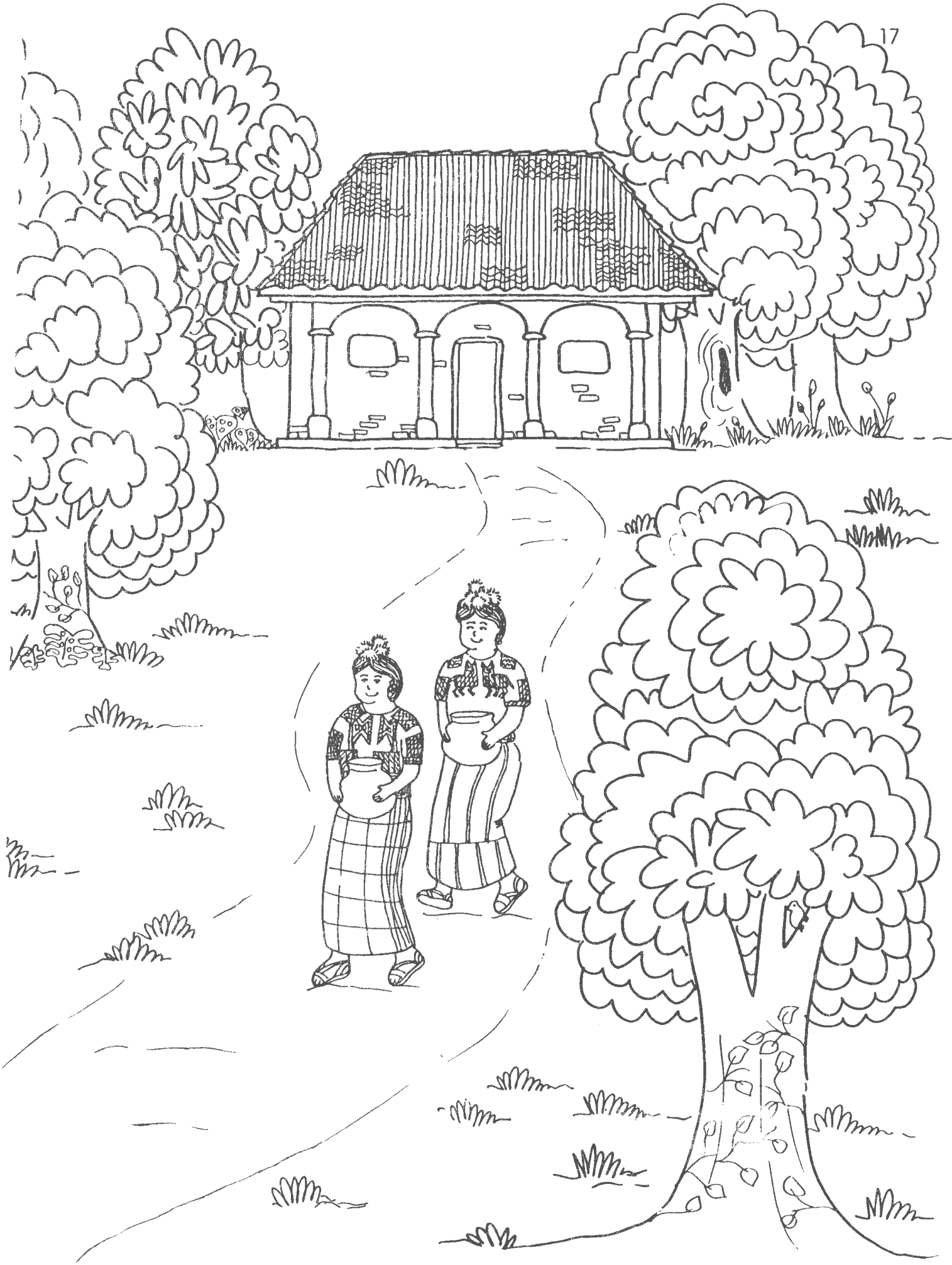

chi te naq va'l u q'es kame uva' til naq', mama' ichetz b'ak naq u q'es tul tal vet naq inuqul te naq u vinaq uva' a' vi vi' u vitze chi u ju'il uva' ex til naq chi u vinaq.

Tzitzi etz nik tzaj ku yol uva' axh b'ak b'a'nla atib'al at ti vi' u Ju'il la vitz tul a' b'ak isa' taq' tootzaqita tul ech ik'utch tib'e te naq u vinaq tan k'uxh la' ku sa' tilixe' tan ye' la' ik'utch tib' s-qe, pet tetzicheb' xhvet naq u vinaq tul ex til naq kame b'anel taan i vi' u vitz u Ju'il la vitz.

Ech kuxh u yole ti' u loq'ola vitz u JU'IL.

A' U YOL TI' TXOO U TCH'UJ SNA'YA

Tan motx b'itix vet inq'a txoo chi skaqa'yil, jat vatzul inq'a tz'ichin, echetz tal naq u Ju'il vitz chi s-eche: toqetz in b'it txoo ka'l u tch'uj, tan ye'xh b'itel txoo xe't naq chi. Tal naqe chi tul tiq'o tzaan naq b'iil u tx'ava', tul txeyich kuxh u tx'ava' ta'n naq u Reey, ya'netze taq'b'en naq u tx'ava' chi stz'ichin xich'an vete' niimxh vet motx b'eni. Echetz tal naq u Reey chi s-eche: tch'uj etul sekaab'il xe't naq chi, tul motx ul txoo tzaqatz tch'uj.

Tan naqe chi u Reey b'iton tch'uj, tul kaaval tchan vatz tch'uj ib'it naq, va'l b'ak tux atz va't mam ib'it naq, tan ye'ich tootzaq tch'uj tal la'ich itzuqb'evat tib' tch'uj. Pet naq u Reey alon te tch'uj, echetz tal naq u Reey chi s-eche: a'tz axh tch'uj, tan a'etz la' atzuqb'evat eeb' xe' naq inq'a vinaq uva' nik oksan ko'm.

Tan la'etz kuxh xaon axh atz laetz kuxh pal axh, tul ye'l naq u vinaq la'etz ole'v ti' ayatz'axe', la' eel ixe't vijal tchaqnaq tul la'etz ech'ex va'q etetz uva' b'a'n vete. La'etz kuxh xaon axh tuul inq'a iko'm tchaqnaq, la'etz kuxh ok ak'uul ti' inq'a iko'm tchaqnaq, xe't naq chi u Reey.

La'etz motx imol vet tchaqnaq inq'a ijal, tul ye'l vet la' etzuqb'e etib' s-ixi'm, la'etz kuxh etchok etetchb'ub'al, tan b'iil kuxh la' ekotx'evatz, tan la' xe't tchan vet tchaqnaq ti' taval inq'a ib'anb'al tul tzitzi la' tchejk tchan vet etetchb'ub'al xe't naq chi. Tan la'etz motx ek'ot vet u tixi'm tchaqnaq tuul inq'a talaq jul uva' la' tavatka tchaqnaq inq'a ixi'm xe't naq chi u Reey Ju'il vitz chi te ka'val u tch'uj.

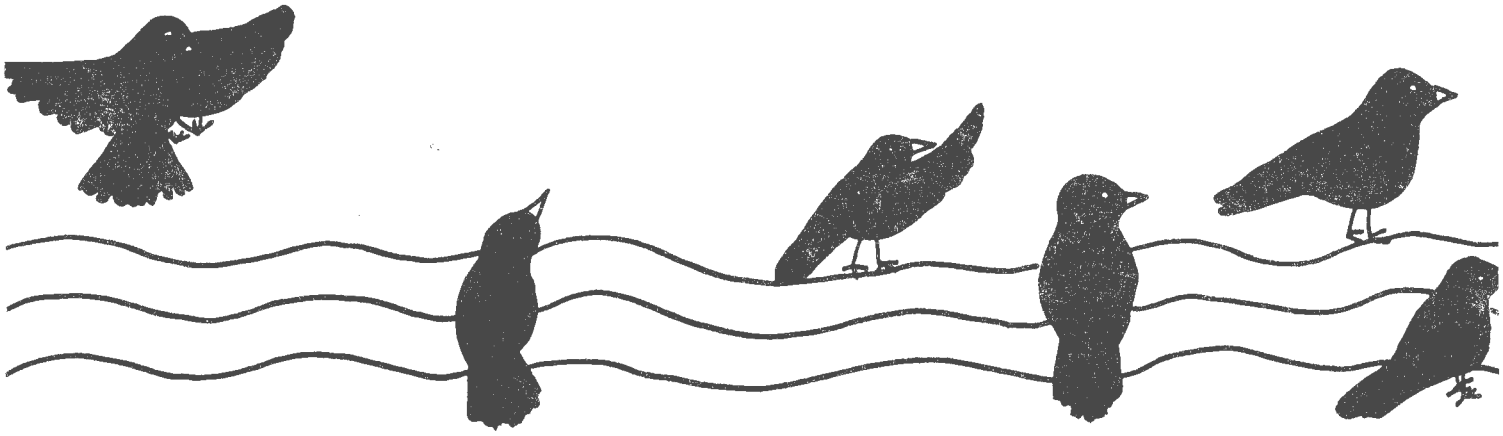

Ya'netze motx paxin vet txoo u tch'uj, tan a'etz kuxh u jal nikich itzoti txoo, tan mij la' ole'v o' ti' iyatz'ax txoo, tul sib'xh itxumb'al txoo, tan yolimal ikaj txoo u tch'uj sna'ya.

Ta'n kuxh u yol ti' txoo inq'a tch'uj.

A' U YOL TI' TXOO U IB'OY SNA'YA

Tan va'l kuxh q'i chi motx b'itixik txoo chi skaqa'yil, motxetz iyol vet Tiuxh tuch' Vitiuxhil Tiuxh, echetz motx tal chi -s-eche, motx tz'eqy vet tatchul txoo. Tan kat motx quviinqixsal txoo tan ma'taq vet txoo tchok tetchub'al xe't qub'aal Tiuxh chi, motx b'en vet inq'a k'o'lich txoo, atz motx xich'an vet inq'a tz'ichin t'amlika', atz b'en vet inq'a jaq'ail txokop xe' a'.

Pet ajtetz b'ak ye'inatch qub'aal Tiuxh ib'itix txoo chi vatz Ib'oy, tan ye'naqich b'ak b'itel txoo, echetz tal qub'aal Tiuxh chi s-eche: aj tetz b'ak txoo u ib'oy ye'x b'itele, yaanetz txooe uy sink'u'l. Tan nikoq inatche'e, pet a'e tan b'iit tchan vatz q'ota ati, tan kamal yeevet toq tz'eqoq ti' txoo, tan niim b'iil ich'ij txoo b'ane unutz' koqxh txoo xe't qub'aal Tiuxh.

Naletz kuxh ib'it qub'aal Tiuxh txoo u ib'oy motxetz vet iq'ota Tiuxh chi ti' vinimal txoo, pet utz'tich tchan vatz iq'ota Tiuxh atiche. Ya'ne ib'it Tiuxh vatz, ivatz, iqul, txoo, atz ya'ne ivi' txoo, tuch' b'aq' ivatz txoo, viinqix vet txoo ye'naqich b'itoxoq b'aq' ivatz txoo. Ya'netze ib'it vet qub'aal Tiuxh vatz b'aq' ivatz txoo vatz ib'oy, pet a'e tan unutz'xh tchan vatz b'aq' ivatz txoo b'anaxi.

Echetz tal txoo u ib'oy chi ti' u b'aq' ivatz s-eche: ¿Ye' vale sve? ti' vatz b'aq' invatz, atz b'iit kuxh ye' koltchej vatz b'aq' invatz, atz inxh ye' kol b'itix in, tan ye'b'ak nik inatch in vin b'aal Tiuxh uva' kat viinqixsan in xe't txoo chi vatz ib'oy, tan a'xh vet txoo chi ya'teb'al ib'itix chi sna'ya.

Ta'n kuxh u yol ti' txoo u ib'oy.

INDICE

A' u yol ti' txoo vajqil inq'a xo' 3

Yol ti' isolit tib' inq'a vitz 7

Yol ti' txoo u xo' 10

Yol ti' kame ikaj u tostiuxh 12

Ivi' u vitz u ju'il la vitz 14

A' u yol ti' txoo u tch'uj sna'ya..... 19

A' u yol ti' txoo u ib'oy sna'ya..... 22

U nimla u' uva'a at s-tuul yol inq'a atchka s-na'ya uva' la txakun te nq'a nitxa' inq'a b'elvalaq i yab' atz inq'a niim impaqte.

Jolt ib'i inq'a nimal u':

Uva' s-na'ya tetz vin tenam	(nivel 2, Chajul)
U tal umul	(nivel 2, Nebaj)
K'uchu vatz siviiqex u vatz tx'ava'	(nivel 2, Nebaj)
U tal q'u'q'	(nivel 1, Cotzal)
Vib'ano'm u k'usal	(nivel 2, Cotzal)
Yol s-na'ya tetz inq'a k'uy ku mam	(nivel 3, Ixil)